

יש סיבות המצדיקות „שכחה“ זו. כך, למשל, „נשך כח“ הזמן ב„הר הקסמים“ לתומאס מאן. הדוגמיותם של החיים בבית הבראה לחולי ריאות בשוויצאריה, הרחוקים מכל תנאי היים כתיקונם, יוצרת את החוץ שהזמן חולף במהירות כזו שנוטים לומר „אתמול“ למה שאירע חודש קודם או אפילו שנה לפני ה„אתמול“. אם אין שוני בין „היום“ ל„אתמול“ ובין „המחר“ ל„היום“ מיטשטשים הגבולות, ומתכווצות המידות האובייקטיביות של הלוח והשעון, אם יום אחד הוא ככל הימים, הרי כולם כהאחד, והזמן הוא מעין „הזה תמיד, נצחי“, מעין „עכשיו“ קיים ועומד, כי אין עושים היום שוב מה שעשו אתמול, אלא תמיד ולעולם עושים אותו דבר, או לפחות, הושבים שעושים אותו דבר, מכאן שכחה הזמן, מה שאין כן במקרה „הבתולה מלודמיר“ על חייה הנפשיים הערים הזאני סנטיביים.

מזדה ביחוד ומסליאה בסתירתה היא קביעת זמן אמירותו או עניו של אבי הגיבורה. בעמ' 16 אנו קוראים שבקטנתה של הגיבורה היה אביה איש מצליח „ולא היה מעסיק עצמו בעסקי ממך“, וכן גם לפני לידתה היה אמיד (עמ' 34) וכן עד סוף ימיה כשהוריש תן לבתו (עמ' 49). ואם כן מהיכן לפתע התיאור הבא: „כשאבא היה עוד עני, היו אורחים רבים נכנסים אצלו... כמה למדה חנה רחל חן...“ (עמ' 25) — אימתי היתה תקופת עוני זו בקטנתה של חנה רחל? עמל רב שיקע המחבר בסגנון הספר הזה הוא קב ותיק ממש (פרס לפליטות קולמוס בודדות), כך הצליח המחבר בעיצוב גזנת המיוחדת של התקופה בזכות אמרות רביים ומגוייזים, גימטריאות, נוטריקין ועוד. אמנם ריבוי הסממנים הללו יקשה את הקריאה על הדור הצעיר, אך אין זה גנאי למחבר.

פרוזה של משורר

א. ב. יפה

ש. שלום: אדמה ושמי שמים, פרקי מוכרה, ספריה „דור“, הוצאת עם עובד, תלאביב תש"ט.

הפרוזה של ש. שלום אינה שונה במהותה משריתו; אתם הנושאים, אותה אתמוספירה ואותו המתח המוכרים לנו מיצירתו השירית מצויים גם בפרוזה שלו, וערכה של זו הוא בהשלמה שאי משלימה, בפירוש שלה למה שאינו „מחורר“ בשירים. כמה תחיות וסמלים החוזרים בשירתו, אותה מוצא להם כאן הסבר וביסוס עובדתי, יש כמה בציות ומוטיבים המובצים כאן אפילו ביתר עצמת יצירתו של ש. שלום היא שלב מסוים בהתפתחות

פוא. דרך זו מקובלת על משוררים וסופרים רבים מתמידי פרויד, האוהבים „לטייל“ בשדות החלום, הלוחם למחצה, איבוד ההכרה וכדומה. יש יתרון אפנותי רב לצורת תיאור זו, שהרי הדמות במתונה מכילה בקרבה יותר מאשר כל דיבור מושגי; אין למצות את הדמות על ידי מושגיות, אפשר רק לחזק את סבלה, לחוש את תחיותיה והיא מתגוננת מפני כל העברה לתחום המושגים. ואם הסופר כראה את תחיותיה של אינו דמות, או מה שהיא חושבת לתוויה, בהשתקפות בלבד וסוזוג את המראה בשיקולים עובדתיים ממשיים על החויה המדומה בדיבור ישר מפני הגיבור, הריהו מאפשר לקורא השתתפות חיה וערה יותר מזו שבמיסירת הדברים בצורה רגילה. דוגמאות נאות לצורת תיאור זו ימצא הקורא בשיחה של גיבורת היצירה על קבר אמה (עמ' 26—25), חזן האם לאחר מות האב (עמ' 48), שיחת הגיבורה עם יצחק המת (185—184) ועוד.

בעיה אחרת, שהמחבר לא הצליח להשתלם עליה, היא בעית סדרי הזמנים ביצירה. בראשית היצירה אפשר לעמוד על גילה של הגבורה מתוך היקש מגילו של יצחק ארוסה (עמ' 16, 147). כן אפשר לכאורה לקבוע את גילה לפני גירושה מאבאלי, היא שנת פטירתו של המגיד מטשרנוביל, שנת 1837. כלומר, הגיבורה היא כבת עשרים ושנים (עמ' 29—128), אולם גיל זה נסתר ממקומות אחרים בספר: בעמ' 91 מדובר על „גיורת המלבושים“, חזן היתה בשנים 1844/48/50. הרי שבזמן הגישה עם אבאלי היתה הגיבורה לפחות כבת שלושים! א. גודלפאדן, שנולד בשנת 1840 מופיע כאן כנער, בן שש או שבע לפחות (עמ' 174), מכאן שבשעת קבלת התשובה מיצחק לפני מותו הגיבורה היא למעלה מבת שלושים, ושרב ממקום אחר ביצירה נסתרת גם קביעות זמנים אלו. הגיבורה כתבה את מכתבה ליצחק אחרי גירושה מאבאלי; יצחק נוסע לקרמניץ ומשוחח עם אברהם בר גוטלבר (עמ' 159 ואילך), והרי אביב ישב בקרמניץ בשנים 1833/4/6, נמצא שאחרי גירושה היתה הגיבורה, לכל היותר, כבת עשרים ואחת. אלו רק מקצת מן המהירות שבסדרי הזמנים ואת אלו אין להצדיק מבחינת הכרח האמנותי. יתירה מזו: ממה יצחק ואילך אנו מאבדים כל אחיזה לחישוב הזמנים המאשרעות, התפתחות הדעות של הגיבורה, רמזיו של המחבר (עמ' 100, 187, 202 ועוד) יותר מהם מגלים הם מטשטשים. הדי יש הכרח וענין לראות את התפתחות הדעות והאמונות ביחס לגיל נרשן, ועל אחת כמה וכמה בחוץ יחיד במינו ובמקרה של בגרות קודם זמנה.

אמנם, יש והרומאניסטן „שוכח“ את הזמן, אבל

בעתות פנאי היו יוצאים לטיולים ארוכים ברכיבה. וכאשר החליטו לעלות לארץ-ישראל תחלו לומדים מקצוע המפרנס את בעלי ואף קנו לעצמם מכשירי תעשייה ביתיה, מבלי לבטל כמובן לימוד התורה וקיום המצוות. ואם המיזוג הזה של הלכה ומעשה לא עלה יפה וסוף עיסוקם המעשי מפחדגוש — אפשר שלא באידיאליזם הטהור והתמים שלהם הקולר תלוי, אלא במציאות הקשה שנתקלו בה. אך הם לא נרתעו, כי תורתו של האדמו"ר היתה נר לרגליהם: „ארץ ישראל לא תיבנה אלא על ידי אלה היודעים את הסוד של זריעה ללא קצירתה, של בנין בית לא לשבת בו, של נטיעת כרם לא לחללו, כי בעוון שנאת חנם באנו החורבן, ובזכות אהבת חנם תבוא הגאולה“.

הזוג של החסידים המאמינים ביעודם לובש בדבריו של ש. שלום צורה המתעלה על המלל השיגי רתי והמקובל, צורה בעלת מתח פיוטי גבוה. כך בתיאור הפסיכונה ההמונית הגורפת את האנשים כאילו בלא-דעת, וכך בתיאורו המפוכח עדיאמה של היחיד, הרואה את התהום הפעורה לרגליו ומוסיף לצעוד קדימה, מפני התכרת הסמוי. יריעת הפרט, השורה אורגאנית ביריעת הכלל, נפרשת ביתר הבר לטה בפרשת העקירה מעולם הודאות של הצריהרבי, — שהיתה מעין מלכות העומדת ברשות עצמה בהרי הקרפטים, — דרך הטלטולים והטרדות של היי-תארעי וההפקרות בווינה בשנות המלחמה הראשונה, אל אדמת השממה, האוכלת יושביה, של ארץ-ישראל, אל חברה הסרת מסורת ומסגרות, העומדת, כביכול, כל רגע על סף ההתפרקות והכליון. כמה מחוויות המלחמה המוכרות לנו מ„פנים אל פנים“ ומ„און בן פלא“, ניתנות כאן בפרטיהן הריאליסטיים ובמשמעותן הגור רלית: החייל הניצב על הגשר עם רובהו בידו — אות כי המלחמה פרצה; הילדה שנצמדה בקרון הרכבת האפל אל גופו של הילד ונותקה ממנו פתאום — באכזריות; הגשר המרחף בין שני צוקים על פי תהום, „כקשר אחרון ביני ובין נוף העולם“; האשה המשליכה את עצמה מן הגשר אל הנהר והצעקה „אדם מה עשית“ בפיה; חיילים הפוגשים קצינים גבוהים ברחוב ומסירים כעל צארוני מדיהם את „הכוכבים“ — אות כי בטלו חוקים וכללים וכל אדם כטוב בעיניו יעשה...

כשירתו של ש. שלום כן גם הפרווה שלו מעמידה את האדם בסכסוך תת-הכרתי עם החברה, עם אלוהיו ועם עצמו; האדם נתון בתוך התנועה, בתוך המערבולת, אך אין הוא יכול להיות מאושר, אינו יכול להסכין למציאות זו, אף שהוא יודע כי הנו בהכרח חלק ממנה. ואם ראה דור אחד בשר רתו של ש. שלום את כישויו ההולם יותר, הרי לא

ספרותנו הצעירה על רקע העליה השלישית ונפתולי ההשתרשות בארץ. כמה וכמה משוררים ניסו לבטא תקופה זו, אך ש. שלום מבטא אולי בצורה העמוקה והאופיינית ביותר את החינוך הזה. על כל ניגודיו וקרעיו, כי הוא חי אותו באינטנסיביות יתירה: המעבר מהי רוח ובטלה לחיי-מעשה, מודאות אל ספקות, מאמונה להתפקרות, מתום-ילדות אל סערות-עולם. בפרקים „בשערי ציון“ מצטיירת תמונה של התלהבות המונים, של אותה תנועה, הנהדרת בתוסר מעשיותה ובתמימותה, שהקיפה מאות חסידים שגמרו לעלות לארץ-ישראל ולהתפרנס מיגיע-כפיהם. בשר-טוסים מעטים מעלה המספר את האוירה ששרדה בבית הרבי וברחוב היהודי בגולה, לפני ימי המלחמה וה-עליה, מכאן גילויי השנאה והפחד („הרגשתי כי כל כך רבה רעתם אלינו, עד כי רק מותנו עלול לגאול אותם מאותה הרגשת אשמה שאנו מעמיסים עליהם בקיומנו יוסיים“). ומכאן האמונה העיוורת ותתמימת בגאולה קרובה (הרבי מדרוהוביץ' מספר „על יהודים מופלאים שראה בילדותו, שהיו שוכבים לישון לבושי קפטניהם והבושי השטריימליך לראשם, מקלם בידם ואזורים על מתניהם לבל יתמהמו חס ושלום אף רגע קל בתקוע שופרו של משוח“). ואף הדמויות הבודדות המצוירות על הרקע הזה מגלמות את הלך הרוח של התקופה. „על הרצפה, שוכב ר' יודיל מסתגף, בסישום ידים ורגליים ונותן שירמסוהו ברג-ליים, בשעה שנדחקים לשמוע תורה מפיו של הרבי“.

ולעומתו האדם הנאור, הרבי מסדיגורה, אשר בשעה שסיר לורגנס אוליפאנט בא לביתו לבקש ממנו שיתן יד להגשמת תכנית-חלומו על שיבת היהודים לארצם, והכל לענו לו, שכן „כיצד יצליח ה„סיר“ עם פמליא של הולכי בטל לתקן על רגל אחת מה שלא הספיק הקדוש-ברוך-הוא לתקן במשך אלף ותשע מאות שנות גלות“ — השתיקם הרבי בקפידה ואמר מתוך אנהת: „לו יהיה בדרך הזה — ובלבד שהגאולה תבוא במהרה בימינו... ש. שלום מתאר כמה מן הגילויים האנושיים הנהדרים מהווי החסידים: בהערצה הוא מתאר את דמות הסכתא שלו, נכדת הרוזינאי, שמתיה שמע כי „החסידות לא באה לעולם אלא כדי להכין את ישראל לקראת עצמאותו, עצמאות של חירות ומשמעת כאחת“... „בזקנה זו, — מספר המשורר, — ראיתי את הכוח הזה לחיות ככל האדם, בלי גיגונים של התקדשות ובלוי העויות של דביקות ועם זאת להאמין ולכוף על אחרים את האמונה, כי כל התנועה ששוטה בחיים — קודש היא. האכילה והשתיה, השיח והשיג, ההליכה לטיול והנסיעה לנאות קיץ — הכל כמצווה ועומד מפי הגבורה“.

החסידים האלה לא היו מסוגלים בר-אמות של עולם ההלכה; בימים שקטים,

ועיניה קמות ממכאוב. הנה נער קורס התתיו, דם שוטף מפיו... וכו'.

חלק מן הפרשות המסופרות כאן בצורת זכרונות כבר הועלו על ידי ש. שלום, שנים רבות קודם בפרוזה האבטוביוגרפית שלו, ב"יומן בגליל". אין בסיפור הלידי הזה אפילו זכר להסוואה הנסיונות מסופרים במישרים, בגוף-ראשון, המספר הוא מורה לילדי ישראל בגליל, והוא מבקש להיות ככל האדם, מבקש להטמע ולא להבדל מאחרים. אבל שונותו הבלתי-מנגעת מתגלה באלפי דרכים, למרות רצונו, ואפילו מבלי שהוא ירגיש בכך. הוא מדמה כי "חדל להיות אחר" אך לפתע הוא מגלה כי "מאחורי כל אותם התיאורים המפורטים ומאחורי כל אותם המעשים יום יום הולך וצומח בקרבנו זה הדבר הלוהץ כעופרת על הלב ועד מחנק יגיע, ילפות ולא ירפה". הרגשת מועקה זו נגרמת מפני אי-שלמותו עם העולם, אותו העולם שהוא כאילו שקוע בו רובר ככולו נראה לו פתאום מור, מתגלה לו בכל אי-ריאליותו. בעודו ילד חש בקוצר תפיסתו, הרגיש כי רק "אפס קצהו" של העולם נהיר לו: "השאר מתעלם, נמשך לעצמו למרחוק", ובבגרותו עוד תחזק הרגשה זו של הליכה בשולי החיים, ההרגשה שהחיים האמיתיים ממנו והלאה, כי "אינו יודע לנחש מה גרם ונארג במשך כל אותם הימים מאחורי חלונות אטור מים, בסתר דלתים נעולות", "האחרים" יודעים כביכול יותר ממנו על הוויות העולם הזה, זוהי הרגשה סובייקטיבית בהחלט. הוא הציץ לתהום היי-הנפש, ונפגע. ומפני שהוא חי בהכרה ובחנות גם יחד את החיים הללו, מתגלות לעיניו אותן התהומות שכולנו פוסעים עליה כמסנוורים. כפילות הראייה עוברת כחוט השני בחייו: היא מצויה בחוויות הילדות, בעולם המבוגרים הרחוק, באמנות, באהבה, ביחסים עם הבריות, חייו גרמים בשני שטחים, במצוי וברצוי, בהוי ובחזון; אישיותו מפולגת בין ה"אני" הרציני לבין ה"אני" הרואה את המגווח שברציני; ויש אשר בתוך-תוכם של החיים הוא יגלה פתאום כי החיים אינם אלא אחיזת-עינים, תיאטרון, והספק שולח שיניו בכל. "הי, מולדת מולדת, אני כאן, אני הוא אשר קראת לי משחר ילדותי, אשר אמרת לי תמיד כי מחכה את לי זה אלפים בשנת! אי זרועותיך המושטות לקראתי? אי המקום אשר פינית לי בתוך לילות שממונד? איפה את?" יודע הוא כי עד הוא "לדברים גדולים בפשטותם, אשר לא ידע הזמן משלם ואשר לא ימה זכרם מלב רואם", אף-על-פי-כן — "יש עק" דות שהן עזות מן המות ומעמיקות מן התהום, והע" קדות הללו חיינו הם... כי לחיות נולדנו בארץ הזאת — והחיים אינם הראשית ואינם האחרית, אמצע הם

זכתה לכך בשל גויי-שצורות או יסיי-הלשון. אלא משום שהביעה במתה ובהעזה מה שמשוררים אחרים כיסו והצניעו, מדעת או שלא-מדעת, או הטביעו בים של מלים.

לבטי ראשית ההתישבות מסופרים בפרקי הזכרונות בדרך שירית דוקא. תנאי החיים הקשים מתוארים במראות של אימה וזוועה:

"אכן המות כבר עמד אחר כתלנו, לפתח כל יחוד וכל אהבה גדולה גיצב תמיד המות... "עליזים-מתרוננים" עלו התסידים על הקרקע. לא שאלו לתנאי שיכון ולא חקרו לחוקות היגיינה. הרבי אמר פה תחנו — ויחגו... אדי הקטב עלו מן הביצות, ולא שמו אל לב. יתושי הקדחת זמזמו בלילות לאזניהם, ושנתם הקצרה לא הותרדה בגלל כך. חידקי הטיפוס והדיוזנטריה דבקו במים העכורים — מי גבאים שהוכלו מרחוק בחביות טחובות — והמה שתו אותם כיון הטוב... וכשהגיע מות מן המארב ויתגפל פתאום על כל בחור וטוב בתוכם, בא הדבר כחתף, לא צפוי ולא מובן, ובעיני הויה מעורפלות, חסרות דמעה, הסתכלו בו פליאה, וכמו ההולכים אליו לא לעולמים ילכו, וכמו החיים פה עמנו לא בעולם הזה הם חיים... היתה נערה יושבת אתנו תחת האלה ואומרת שיעורה, ופתאום לשונה משותקת ועיניה יוצ" את וראשה נשמש לאחור, ורוח חיים אין בה. אנו נושאים אותה על כפים אל צריף הרוסאה, תהלוכה גדולה של ילדים מבוהלים אחרינו, ומשם אנו מחזירים את גופה לקבורה. נער שוכב על העשב, שומע לכאורה את דברי המורה, משתתף לכאורה בשיח ושיג, והנה אנו קמים והוא אינו קם. מנערים אותו, מטל" טלים אותו והרי הוא — מת. טרם נתנו בו עינינו יצאה נשמתו... מה לבנות היו עתה פני הנערות בלמדן, מה עששות היו עיניהן מבכי. זו — אביה מת עליה הלילה בקדחת. זו — אמה נסתלקת מנשיכת נחש. כי גם תית הארץ שילחה עתה חמת ארסה במחנה הנדהם. בשבוע אחד נהרגו שני אנשים מבעיטת פרדות... והנערים מתהלכים כמוכי תמהון, כמוכרעי חידה לא ידעו פתרונה. לשעה קלה עוד אפשר להסיח את דעתם. אני שר עמם שירי מרי והוללות. אנו יוצאים במחולות, הנערים וה" נערות יחידו. שמתה של שכרון מכון מלכדת את כולנו. משהו מקשר אותנו בחבלי אהבה מופלאים, לא ידענום עד עתה. אך הנה כבר נשמטת נערה זו מן המעגל, ושפתיה כחולות

לכוכבים. הבה נשחזע שאבודים אנתנו בים המאויים, שנצלים אנתנו על גחלי רתמים של היצר, שאנו בנים לקץ, שאנו אחים לעשו, שאנו עבדים למה שלמעלה מכותותינו ורק מן השמים הגדולים, מן השמים השומעים את וידוינו ויודעים את פחד לבנו יכולה ישועתנו לבוא. הושענו נא, שמים גדולים, שמי הגליל הכוכבים, כל אברי דמים מלאו... המתה הוה שבסגנונו של ש. שלום סג לגמרי דחקא בקטע שנקרא „במתח הגבוה“... וזה סיפור אפיוודה מימי מלחמת השחרור שלנו, סיפור על שעותי האחרונות של נחמיה איש הפלמיח. מיטב שירו של ש. שלום אינו כנבו אלא אמ ת.ו. ויכול הוא להשיג דושם משכנע על ידי הפרזה שירית, אך לא על ידי סיקציה ואמצאה. כתיבתו משכנעת רק כשהיא עדות אבסנסיית. חסר ש. שלום את יכולת העיצוב האמנותי הפיקטיבי. על כן נראה קטע זה כמלאכת עשיה תלושה לעומת הקטעים המצוינים המעלים את ימי המאורעות שאותם חי המשורר באינטנסיביות נפשית בלתי מסוקספת.

„בדומה יש גבורים הרבה ויצרים הרבה ומאורעות הרבה וכולם אינם אלא השלכות של נשמת היוצר האחת“. לא ננסה לקבוע באינו מידה נכון משפט זה של ש. שלום לגבי מחזותיהם של דרמטורגים אחרים, אך לגבי מחזותיו של ש. שלום הוא ודאי נכון ואמתי. „אדמה“ הוא לכאורה מחזה של הווי, מחזה ריאליסטי, אך באמת אינו אלא אחד משיריו של ש. שלום. ייתכן כי המחזה הזה לא יעמוד בפני תביעות הבקורת התיאטרונית, אך הבעיה המוצגת בו מעוררת ענין. זוהי בעית קרבנו של היחיד על מובח האינטרס של הכלל, ובעית ההתנגשות שבין מאויי היחיד לתביעות החברה, — בעיות שכבר הועלו ב„יומן בגליל“. מוצלח הרבה יותר הוא המחזה התיסטורי „מערת יוסף“, הזמכיר בסגנונו את „שבת העולם“, הטוב שבמחזותיו של ש. שלום. אף בו לא הנימה התיסטורית עיקר, אלא הנימה הלירית. לשונו של המחזה משווה לו ערך שירי יתר, התסר לגמרי מן המחזה „אדמה“. הניגוד שבין המיסטיקה והמציאות — אף הוא ניגוד המצוי בכלל יצירתו של ש. שלום — הסיטואציות המלחמתיות והקרבייות שבו, המרמזות מבליימשים על סיטואציות דומות בימינו, והמכפכות המאויים האירוטיים, כל אלה מצרפים את המחזה „מערת יוסף“ למיטב כתיבתו של ש. שלום.

התיים... ישנם שאנגים בעולם הזה, שהרחורים כאלה אינם נוגעים להם כלל, שאינם יודעים אפילו על מצריותם של עינויי־נפש כאלה. אך המשורר ש„המשהו הפלאי נמשך אליו מני אז מכל הדברים שראה“ מתייסר בבדידות, בורות, בניתוק מעולם המעשה, בהרגשת אשמה, ואפילו שואל להצדקת עמדתו: „מה אני כי אפריע את שנת העולם? מה ערך להגיגי ומה רבעי כי אחשבנו ולמה זה אכזר לנפשי בתוך נצח הרוגע הזה?“ ולבסוף הוא מגלה כי, לעצם הענין, אין הוא פורש מן העולם אפילו כיהודי, כי לבו פועם עם „לב העולם“.

בתוך „יומן בגליל“ מעלה ש. שלום מחזית הילדות שלו, מספר על חיי הריסות והפחד שהי בערו נער בימי מלחמת העולם הראשונה, באוסטריה, מגולל פרשת אהבתו לנערה ערבית, — פרשה המלווה הרגשת אשמה חזקה — ונותן ביטוי ליעודו הקשה של היחיד, המשורר, החי בבדידות ובזרות בעולם הזה. בפרשת האהבה עם לינה מתגלה משהו מתקלות הדור בכלל. חזית ילדות לימדתו כי „האשה — תהום“, האדם המבוגר הנושא סבל מורשת זרות שנשא והולידו ילדים, ומלה זו ששמה אהבה — לא ידעו סירושיה, שואל את עצמו אם הוא „מסוגל כל עיקר להסבוכת רגשות זו ששמה „אהבה“, שנדמה לי כי כל זה אינו בנמצא ואינו בגדר האפשרות בדור מנמץ פסילים כדורנו וכי רק שקר אני עושה בנפשי, אונאה שמדעת, שצריך אני רק לגלות את הלכוי הפנימי שבה, את הנקודה המזויפת שבלב הכל יפול פתאום ותפרק כארמון זה של קלפים, כחלום בהקיץ ששכחו כי אמנם רק חלום הוא“. מאורעות הדמים תופסים מקום ניכר ב„יומן בגליל“. יש בו תיאורי אפיוודות ואבוקאציה של אירה שעם כל ריאליותם הם סמליים. הפרט מזהה עצמו עם החברה ונוטל על עצמו את כל נטל האחריות הרובץ על הכלל. האיוב המתקיף מן התוף אינו אלא בבואת האויב אשר בפנים, מאר רעות הדמים אינם מציאות פוליטית אלא כפרה על חטא שלנו... והנצחון לא ייתכן אלא על ידי התגברות מוחלטת על האויב מבפנים ומבחוץ גם יחד, על ידי היסטריות הלב.

„מה נרמה את עצמנו אחים בגליל? מה נסוף כזבים כל עוד לא הכרנו בבשרנו את כוחות הזועה הללו? אם יש מפלט מפני זה הרי המפלט היחיד להימלט על נפשנו בלי לות שבאלה, לקרוע בגדינו מעלינו, לפרוץ מכלאי בדידותנו המורעלת ולשווע שועתנו